

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA KATTA GURUH TARBIYALANUVCHILARINING NUTQINI RIVOJLANTIRISHGA DOIR ISHLAR TIZIMI

U.k. Aminjonova

*FarDU "Maktabgacha ta'lim" kafedrası "Mahsus pedagogika"
yo'nalishi o'qituvchisi*

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda erishilgan asosiy natijalar muloqot sohasidagi chuqur o'zgarishlar bilan bog'liq. Tengdoshlar bilan muloqot qilish birinchi o'rinda turadi. Bola o'z tengdoshini kattalardan Afzal ko'ra boshlaydi. O'yin jarayonidagi o'rtogiga qaratilgan nutq kattalar bilan bo'lgan muloqotga qaraganda ancha mazmunliroq bo'la boshlaydi. Sherik bilan dialog- muvofiqlashtirilgan predmetli va nutqiy faoliyat tusiga ega bo'ladi. Bolalar endi qo'shnilari e'tiborini jalb qila oladilar, o'zlari va uning ishlari va bildirga ishlari bilan qiziqadilar.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqining vazifalari turlichadir. Nutqdan atrofdegilar bilan aloqa o'rnatishda, o'ziga, o'z ishlariga va kechinmalariga diqqatni jalb qilishda, bir-birini o'zaro tushunishda, sherik hulqiga, uning fikri va hissiyotlariga ta'sir ko'rsatishda, o'z faoliyatini tashkil etishda, o'yindagi o'z o'rtog'ini harakatlarinimuvofiqlashtirishda foydalaniladi. Nutq atrof-muhit haqidagi muhim bilim manbai, tabiat, narsalar va odamlar dunyosi haqidagi tasavvurlarni qayd etish vositasi, bilish faoliyati vositasi bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning nitqu shuningdek, obyektiv aloqalarning o'ziga xos sohasi sifatida namoyon bo'ladi, u bularni so'z, tovush qofiyalar va fikrlar bilan o'ynab turib anglaydilar.

O'zining amaliy, bilsh va shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun bola mavjud barcha vositalardan, vaziyatlardan kelib chiqib erkin bildirgan fikrlardan, nonutqiy vositalardan (imo-ishoralar, yuz ifodasi, harakat,) va matnli nutqdan (foydalanilgan vositalar asosida tushunarli bo'lgan) foydalaniladi. Nutqning barcha turlari va shakllari til shaxsini takrorlanmas individual qiyofasini yaratgan holda o'zaro hamjihatlikda mavjud bo'ladi.

Dialogni rivojlantirish nafaqat shunchaki nutqning muayyan kompozitsion shaklini o'zlashtirish, balki bolaning ijtimoiy va shaxs jihatdan shakllanishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Dialogic muloqot nafaqat aloqa va o'z manfaatlariga yo'nalishni, balki sherikning nuqtai-nazarini, uning qiziqishlari, istaklari, kayfiyatini hisobga olishni ham ko'zda tutadi. Bolalar bunday tajribani koperativ tusdagi faoliyat (birgalikda yasash, chizish, jamoa o'yinlarini o'ynash) natijasida

to'playdilar. Tengdoshlari bilan muloqot qilishda bola nutqi mazmundorlikka ega bo'lishi isbotlangan.

Maktabgacha kata yoshdagi bolalarning dialogik muloqoti negizida nutqning yangi shakli-monolog tug'iladi va shakllanadi. U bolaning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari, atrof-muhit haqidagi bilimlarini o'rtoqlashish istagi oqibatida vujudga keladi. Bunda nutq qisqa hikoya shakliga ega bo'ladi. Hikoyada albatta bolani lol qoldirgan va uni hayajonga slogan biror-

bir qiziq hodisa aks etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar tanish ertaklarni, multfilmlar mazmunini aytib berishni, eshitganlarini so'zlab berishni hush ko'radilar.

Maktabgacha kata yoshdagi bolalarning eng muhim yutug'i- jaranglayotgan nutqqa qiziqishning shiddat bilan rivojlanish, til faoliyatining eng oddiy anglashning shakllanishidir. So'zga nisbatan lingvistik munosabat dab durustdan tovush, qofiya, mazmun bilan o'tkaziladigan o'yinlarda, so'z ahamiyati haqidagi savollarda, ularning jarangdorligi va mazmunida ko'rinadi. Til voqeligini anglash uning barcha- fonetik, leksik, Grammatik tomonlarini qamrab oladi. Sozga nisbatan ongli munosabat lugatni takomillashtirishga (antonimlar, sinonimlar, kop ma'noli so'zlarni tushunish), nutqning tovush madaniyatini rivojlantirishga (tovush talaffuzi, tinglash qobiliyati, intonatsiya ifodaviyligi), nutqning to'g'riligini shakllantirishga (motfologiya, so'z yasash, sintaksis), ravon nutqning rivojlantirishga ta'sir ko'rsatadi.

Lug'atni rivojlantirishda uning sifat jihatidan takomillashtirilishi oldingi o'ringa chiqadi. Bu antonimiya (o'tkir-o'tmas, achchiq-chuchuk), sinonimiya (o'tkir, uchkir, charxlangan), ko'p ma'nolilik (o'tkir pichoq, achchiq qalampir, o'tkir til) kabi hodisalarni tushunish va ulardan nutqda faol foydalashga taalluqlidir. Bolalar tabiat hodisalari, narsalar, insonlarning hatti-harakatlarini taqqoslashda turlicha va umumiy hususiyatlarini ajratishni hamda aksi va yaqin ma'noli so'zlar, qiyoslashlar, aniq fe'llar, o'xshatishlar yordamida ularni nutqqa olib kirishni o'rganadilar. So'z yasashda sinonimni va antonimni tanlab olish usullari bollarni ko'p ma'noli so'zlar bilan tanishtiradi. Buyumlar funksiyalarini taqqoslash asosida umumlashtiruvchi nomlar shakllanadi.

Maktabgacha davrdagi kata yoshda nutqning Grammatik jihatdan to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatning paydo bo'lganligi va rivojlanganligi, aniq va to'g'ri gappirishga intilish bilan bogliqdir. To'g'rilikka intilish bilan bog'liqdir. To'g'rilikka intilish grammatikaning barcha sohalarida, ya'ni morfologiyad, so'z yasashda, sintaksisda paydo bo'la boshlaydi. Nutqning Grammatik to'g'riiligiga intilish bola hayotining yettinchi yilida ro'y beradi. Besh yoshli bola hali ham ishtiyoq bilan Grammatik shakllarni o'ynaydi va aynan so'z

bilan amalga oshirilayotgan ana shu sinovgina nutqning Grammatik to'g'riligini yanada rivojlantirish uchun shart sharoit yaratadi.

Lug'atni rivojlantirish, nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, Grammatik to'g'rilikni shakllantirish, ravon nutq tuzish usullarini o'zlashtirish bilan uzviy bog'liqdir. Ko'p turdagi vazifalarni bajarish munosabati bilan dialogic nutq negizida rivojlangani holda nutqning barcha jihatlari tilni anglashni shakllantirishga to'gridan-tog'ri bog'liq holda bo'ladi hamda buning uchun bolaning kattalar bilan muayyan shakldagi muloqot turiga muhtoj bo'ladi. Bu nafaqat tashqi dunyo va boshqa odamni anglashga, balki tilning o'zini, uning tuzilishi va faoliyat yuritishni anglashga ham yo'naltirilgandir.

Nutqiy rivojlanishning o'ziga hos hususiyatlari kirishuvchanlik ko'rinishlarida hamda ayni paytda til va ravon nutqning egallash sur'atida ifodalaniladi. Ko'pchilik bolalar o'z harakatlarini sharhlashni, atrofdagilar e'tiborini o'ziga jalb qilishni hush ko'radilar. Bunda ayrim bolalarda nutqiy muloqot amaliy faoliyat bilan zid keladi va buning natijasida bunday ko'p gapiruvchi bolakay ish bajarishda guruhdagi boshqa bolalardan ortda qola boshlaydi.

Unchalik kirishimli bo'lmagan bolalar kam so'zlardilar, lekin odatda ular amalliy vazifalarni tez va to'g'ri hal etadilar.

Ravon nutqni paydo bo'lish muddati va mahsuldorligi ham farq qilishi mumkin. Ilk turdagi nutqiy rivojlanishda mahsus tayyorgarliksiz hikoya qilib berish 4-5 yoshdan boshlanadi. Bolalar sehrli ertaklarni, bo'lgan voqealarni bir-birlariga so'zlab beradilar., o'yinchoqlardan foydalangan holda o'ziga hos hikoyalar to'qiydilar. Agarda bola yeti yoshida tanish an'anaviy ertakni (zumrad va qimmat kabi) mustaqil hikoya qilib bera olsa, o'yinchoqlar, su'ratlar asoosidakichik ogzaki insho to'qiy olsa- bu hammasi me'yoraligidan dalolatdir.

Huloosa qilib aytishimiiz mumkinki, maktabgacha ta'lim massasalarida bolalarning nutqiy rivojlantirish sohasidagi ishlarning maqsadi- bolalarga nutqiy muloqotning muhim shaakli-og'zaki nutqni adabiy til me'yorlariga muvofiq holda egallashni, to'liq ko'rinishda esa tushunish va faol nutqqa kirishishni o'rganishni orgatishdan iborat.

Bola nutqini rivojlantirish borasidagi vazifalar- bunutqning tovush madaniyatini tarbiyalash; lug'atni boyitish; mustahkamlash va faollashtirish; nutqning Grammatik to'g'riligini takomillashtirish; og'zaki (dialogik) nutqqa o'rgatish; ravon nutqni rivojlantirish; badiiy so'zga qiziqishni tarbiyalash; savodga o'rganishga tayyorlash.

Go'daklik Yoshi (0-1) uchun muloqotning ikki shakli hos: emotsional-erkin (vaziyatli-shaxsli); emotsional-vositali (vaziyatli-amaliy) shakli.

Ilk yoshda (1-3) bolaning narsalardan foydalanishning insoniy usullarini o'zlashtirishi va nutqini rivojlantirish assiy vazifa hisoblanadi.

Ikki yoshga kelib bolaning nutqi 200-300 ta so'zga yetadi.

Biroq bola tomonidan foydalanilayotgan so'zlar fonetik jihatdan nomukammal bo'lib, u keng qamrovli ma'nolarni anglatadi.

Maktabgacha davrdagi kichik yoshda (3-5) baziyatga asoslangan nutqning mutlaq hukmronligidan nutqning vaziyatli va matndan kelib chiquvchi vositalarini mos tarzda qo'llashga o'tish ro'y beradi. Ushbu yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda individual farqlar qamrovi juda keng bo'ladi.

Maktabgacha katta yoshdagi (5-7) bolalarda nutqiy rivojlanishdagi asosiy natijalar muloqot sohasidagi chuqur o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ladi. Bunda tengdoshlar bilan mulooqot qilish yetakchi o'rinda turadi.

Dialogni rivojlantirish bolaning ijtimoiy rivojlanishida va uning shaxs sifatida shakllanishidagi muhim tarkibiy qismlar hisoblanadi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning dialogik nutqi negizida nutqning yangi shakli- monolog yuzaga keladi va shakllanadi.

Maktabgacha kata yoshdagi bola erishgan eng muhim yutuqlar- bu jaranglayotgan nutqqa nisbatan qizgin qiziqish, til borlig'ining eng oddiy tarzda anglashni shakllantirishdan iborat.

Lugatni rivojlantirish, nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, Grammatik jihatdan to'g'rilikni shakllantirish, ravon nutq tuzilishini o'zlashtirish bilan uzviy bog'liqdir.

Maktabgacha davrdagi kata yoshda inson hayotining eng muhim davrlaridan biri, uning birinchi "dorilfununi" nihoyasiga yetadi.